

In the name of Allah, the compassionate, the merciful
به نام خداوند بخشنده مهربان

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور : عرفی سازی دین در تفکر نواندیشان عرب معاصر: (نواندیشان مصر معاصر) / رحیم دهقان سیمکانی، رحیم، ۱۳۶۳-
مشخصات نشر : قم : مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، ۱۴۴۳ هـ. ق. = ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری : ۴۲۴ ص؛ ۵/۱۴×۲۱/۵ س. م.
شابک : ۹۷۸-۶۲۲-۳۱۵-۰۲۵-۸
وضعیت فهرست نویسی : فاپا
یادداشت : چاپ دوم: ۱۴۰۱
یادداشت : عنوان روی جلد: عرف سازی دین در تفکر نواندیشان عرب معاصر: (نواندیشان مصر معاصر).
یادداشت : کتابنامه: ص. [۳۹۷] - ۴۲۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.
عنوان روی جلد : عرف سازی دین در تفکر نواندیشان عرب معاصر: (نواندیشان مصر معاصر).
موضوع : روشنفکران -- مصر / Intellectuals -- Egypt : عرف -- مصر / Customary law -- Egypt / Customary law -- Religious aspects -- Islam / اسلام -- جنبه های مذهبی --
شناسه افزوده : جامعة المصطفی ﷺ العالمية، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
شناسه افزوده : Almustafa International Translation and Publication center/Almustafa International University :
رده بندی کنگره : DT ۱۰۷/۸۲۶
رده بندی دیویی : ۹۶۲/۰۴
شماره کتابشناسی ملی : ۸۷۶۸۰۹۲
مرجع تولید : پژوهشگاه بین المللی المصطفی ﷺ

BP1337

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

عرفی سازی دین در تفکر نواندیشان عرب معاصر / (نواندیشان مصر معاصر)
مؤلف: رحیم دهقان سیمکانی

ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸ تلفن: ۳۷۸۳۶۱۳۴/۹۸۲۵

تلفکس: (داخلی) ۳۷۸۳۹۳۰۵/۹۸۲۵

◀ ایران، قم، بلوار محمد امین، سه راه سالاریه تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶/۹۸۲۵

pub_almustafa @pub-almustafa.ir miup@pub.miu.ac.ir

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

● مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت ● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری ● ناظر چاپ: ایوب جمالی

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

عرفی سازی دین

در تفکر نواندیشان عرب معاصر

(نواندیشان مصر معاصر)

رحیم دهقان سیمکانی

عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی، درگرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به‌عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیرایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

فهرست

مقدمه ۹

پیش‌گفتار ۱۳

بخش اول: عرفی‌گرایی و زمینه‌های ورود آن به جهان اسلام

۱. کلیات در باب عرفی‌گرایی و عرفی‌شدن ۲۳

ضرورت انجام این پژوهش ۲۴

پیشینه بحث ۲۶

بررسی مفهوم شناختی سکولاریسم یا عرفی‌گرایی با تأکید بر جهان عرب ۲۹

دو تقریر از سکولاریسم یا عرف‌گرایی ۳۵

تفاوت عرف‌گرایی با عرفی‌شدن ۴۰

۲. نواندیشی و جریان‌های نواندیش در جهان عرب ۴۳

نواندیشی و اصطلاحات مشابه در جهان عرب ۴۳

جریان‌شناسی نواندیشی در جهان عرب ۵۰

زمینه‌های تاریخی ورود عرفی‌گرایی به جهان عرب ۷۸

۱. نفوذ فرهنگ فرانسوی و اروپایی به جهان عرب در قرن نوزدهم ۸۰

۲. جنبش نواندیشان عرب مسیحی ۸۹

۳. اتخاذ رهیافت‌های ناصحیح از سوی برخی سران جنبش اصلاحات ۹۵

۴. افتراات بیان‌شده از سوی نواندیشان مسلمان سکولار ۱۰۱

بخش دوم: عناصر عرفی موجود در تفکر نواندیشان عرب معاصر مصری

- مقدمه _____ ۱۰۷
۱. قاسم امین؛ ارائه تقریری عرفی از دین، در پرتو آزادی زن _____ ۱۰۹
- آشنایی با قاسم امین _____ ۱۰۹
- رهیافت عرفی قاسم امین به آموزه‌های دینی _____ ۱۱۲
۱. عرفی سازی حجاب و پوشش زن _____ ۱۱۲
۲. عرفی سازی نظام سیاسی و نظام خانوادگی _____ ۱۳۰
۳. تاریخ‌نگری و محدود دانستن احکام به دوره پیامبر ﷺ _____ ۱۳۷
۴. عرفی سازی ارزش‌های اخلاقی از طریق نسبت اخلاق _____ ۱۳۹
۵. نگاه عرفی قاسم امین به مسئله تعلیم و تربیت _____ ۱۴۱
۶. تأثیرات قاسم امین بر پس از خود _____ ۱۴۵
- عوامل قرارگرفتن قاسم امین در مسیر عرفی _____ ۱۴۷
۱. گرایش افراطی به دانش تجربی و رهیافت تکاملی داروین _____ ۱۴۷
۲. گرایش به لیبرالیسم و آزادی فردی _____ ۱۵۱
۳. سطحی‌نگری به مسائل _____ ۱۵۳
۴. غرب‌زدگی و اندیشه غربی امین _____ ۱۵۵
- زمینه‌های جامعه‌شناختی و تأثیر آن در مواضع وی _____ ۱۶۰
۲. علی عبدالرازق؛ عرفی سازی دین در پرتو حکومت _____ ۱۶۳
- آشنایی با علی عبدالرازق مصری _____ ۱۶۴
- عوامل تمایل یافتن عبدالرازق به سکولاریسم _____ ۱۶۶
- رهیافت عرفی علی عبدالرازق به دین _____ ۱۷۲
۱. عرفی سازی تئوری حکومت دینی _____ ۱۷۲
۲. برداشت حداقلی از دین و شخصی نمودن آن _____ ۱۸۹
۳. عرفی سازی و تحویل آموزه امامت و ولایت الهی _____ ۱۹۱
۴. عرفی سازی جامعیت اسلام با هم‌سان دانستن اسلام و مسیحیت انحرافی _____ ۱۹۵
۵. محدود ساختن قلمرو دین _____ ۱۹۹

۶. عرفی سازی ارزش های اجتماعی و ترویج نسبی گرایی _____ ۲۰۱
- تأثیر بر دیگر نواندیشان و تشدید جریان عرفی گرایی در جهان اسلام _____ ۲۰۳
۳. العشماوی و عرفی سازی دین در پرتو نگاهی تاریخی _____ ۲۰۵
- آشنایی با العشماوی _____ ۲۰۵
- تقریر عرفی العشماوی از دین _____ ۲۰۷
۱. عرفی سازی جایگاه و معناى حکومت اسلامی _____ ۲۰۷
۲. تقلیل جایگاه قرآن از کتاب آسمانی به کتاب تاریخی _____ ۲۲۴
۳. بشری و خطاپذیر دانستن الفاظ قرآن _____ ۲۳۴
۴. نگاه العشماوی به حجاب _____ ۲۳۷
۵. فروکاهی جایگاه و شأنیت پیامبر ﷺ و ائمه با پیغمبر _____ ۲۴۶
۶. عرفی سازی جایگاه و منزلت فقه اسلامی _____ ۲۵۱
- عوامل تمایل العشماوی به تقریر عرفی از دین _____ ۲۵۷
۱. غرب زدگی العشماوی _____ ۲۵۸
۲. بدبینی به دستگاه حاکمه در خلافت اسلامی _____ ۲۵۹
۴. تفسیر به رأی و اجتهاد در مقابل نص _____ ۲۶۲
۵. هم سان پنداشتن اسلام و مسیحیت _____ ۲۶۳
۴. ابوزید و رهیافت عرفی در پرتو نگاه تاریخمندان به متون مقدس _____ ۲۶۵
- آشنایی با نصر حامد ابوزید _____ ۲۶۵
- عناصر و مبانی عرفی ساز در تقریر ابوزید از دین _____ ۲۶۷
۱. تاریخ مندی متن قرآن _____ ۲۶۷
۲. دیالکتیک متن و واقعیت؛ قرآن به مثابه محصولی فرهنگی _____ ۲۷۵
۳. انکار نزول دفعی و مسئله نسخ _____ ۲۸۴
۴. عرفی سازی سنت نبوی و جایگاه پیامبر ﷺ _____ ۲۸۸
۵. عرفی سازی فقه در پرتو نگرش تاریخمندان به متن _____ ۲۹۰
۶. نفی حکومت دینی _____ ۲۹۲
۷. رهیافت فمینیستی ابوزید _____ ۲۹۷

۸. فروکاستن حجاب از ارزشی دینی به شرم حیوانی _____ ۳۱۱
۵. سید القمنی و عرفی نمودن دین با اتخاذ رهیافت ناواقع‌گرایانه _____ ۳۱۹
- آشنایی با سید القمنی _____ ۳۱۹
- عناصر کلیدی در رهیافت عرفی سید القمنی به آموزه‌های دینی _____ ۳۲۰
۱. تاریخی‌نگری و عرفی‌سازی متون اسلامی _____ ۳۲۰
۲. جدایی مسئله حکومت از دین _____ ۳۲۸
۳. انکار عصمت پیامبر در دریافت و ابلاغ وحی _____ ۳۳۰
۳. اجتهاد در مقابل نص _____ ۳۳۵
۴. ناواقع‌گرایی و اسطوره‌گرایی در دین _____ ۳۳۸
۵. رهیافت فمینیستی و تاریخی‌نگری در حوزه مسائل زنان _____ ۳۵۱
۶. تقریر عرفی از برخی مسائل اعتقادی؛ خاتمیت و مسئله شرور _____ ۳۵۸
- نکاتی پایانی در باب رهیافت القمنی به دین _____ ۳۶۳
۶. رهیافت عرفی برخی دیگر از نواندیشان مصری _____ ۳۶۷
- رهیافت عرفی طه حسین به دین _____ ۳۶۸
۱. طه حسین و مدخل‌های عرفی‌نگری _____ ۳۶۹
۲. عوامل مؤثر در تمایل یافتن طه حسین به تقریری عرفی _____ ۳۷۶
- رهیافت عرفی محمد احمد خلف‌الله _____ ۳۸۰
- رهیافت عرفی خالد محمد خالد به دین _____ ۳۸۵
- سخن پایانی _____ ۳۹۴
- کتابنامه _____ ۳۹۷

مقدمه

در پرتو پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران، عرصه‌ای برای شناخت و شناساندن معارف متعالی اسلامی به جهان و زمینه‌ای برای معرفی آموزه‌های اصیل اسلامی فراهم شده است. نهادهای علمی و تحقیقاتی باید تمام تلاش و همت خود را در جهت استفاده مناسب از این ظرفیت عظیم به کار گرفته و زمینه‌های لازم برای گسترش و معرفی حقایق اسلامی را در سطح بین‌الملل فراهم سازند. جامعه المصطفی علیه السلام و به خصوص پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی علیه السلام از جمله این نهادهاست و می‌کوشد ضمن معرفی و انعکاس ارزش‌های متعالی اسلام، چالش‌های پیش روی جهان اسلام را نیز بررسی و تحلیل کند. از جمله چالش‌های منطقه و جوامع اسلامی، وجود برخی تقریرهای عرفی و دنیوی از دین است که جریان نواندیشی ارائه کرده و عمده‌ترین محور در آن، جدا کردن دین از اجتماع و محدود ساختن آن به حیطه اخلاقی و معنوی اشخاص است؛ مسئله‌ای که رهبر معظم انقلاب، هوشمندانه به آن تذکر داده و می‌فرماید: امروز یکی از توصیه‌های اساسی‌ای که هیئت‌های اندیشه‌ورز آمریکایی و انگلیسی دور هم می‌نشینند، فکر می‌کنند، طراحی

می‌کنند، و به فعالان مطبوعاتی و رسانه‌ای و اینترنتی و سیاسی و غیره تعلیم می‌دهند، این است که می‌گویند با دین سیاسی باید مخالفت کرد؛ یعنی تبلیغ جدایی دین از زندگی؛ دین گوشه مسجد، دین داخل خانه، دین فقط در دل، نه در عمل... [می‌خواهند] اقتصاد غیردینی باشد، سیاست غیردینی باشد، زیر بار دشمن رفتن غیردینی باشد؛ این را می‌خواهند... این را بدانید که عدم انفکاک دین از زندگی و جریان دین در همه سراسر زندگی جامعه، یک معرفت درست دینی است؛ این باید تحقق پیدا بکند و باید دنبال این بود... انقلاب اسلامی، دین و دنیا را در کنار هم مطرح کرد و آغاز عصر جدیدی را اعلام نمود^۲... کسانی هستند که صریحاً با انقلاب مخالفت نمی‌کنند، [بلکه] با مبانی و مبادی اعتقادی انقلاب مخالفت می‌کنند؛ روی این‌ها باید حساس بود.^۳

در جهت تبیین این مسئله در قالب جریان نواندیشی دینی عرفی‌اندیش، اثر حاضر با عنوان *عرفی‌سازی دین در مصر معاصر؛ تبارشناسی و تحلیل آرای نواندیشان* که به قلم محقق ارجمند جناب آقای دکتر رحیم دهقان سیمکانی به انجام رسیده، با تمرکز بر آرای برخی نواندیشان مصری، در صدد ارائه تصویری روشن از اندیشه‌های ایشان است. در این راستا، ضمن بررسی مسئله عرفی‌گرایی، جریان‌های

۱. بیانات مقام معظم رهبری در جمع مردم قم، ۱۹ / ۱۰ / ۱۳۹۵، نشانی دسترسی:

khamenei.ir

۲. بیانیه راهبردی رهبر انقلاب در چهلمین سالروز پیروزی انقلاب اسلامی.

۱۱/۲۲/۱۳۹۷، نشانی دسترسی: khamenei.ir

۳. بیانات در دیدار اعضای مجمع نمایندگان طلاب و فضیای حوزه علمیه قم

۱۲/۲۵/۱۳۹۴، نشانی دسترسی: khamenei.ir

عرفی اندیش و زمینه‌های نفوذ آن در جهان اسلام، کوشیده است عناصر و محورهای موجود در آثار برخی از این نواندیشان که آن‌ها را به سوی تقریری عرفی و دنیوی از دین سوق داده، بررسی و تحلیل کند. درواقع، رسالت این تحقیق، نوعی روشننگری در رابطه با وجود تقریرهایی دنیوی از دین در جهان اسلام است.

لازم است از تلاش‌های محقق ارجمند و فاضل این اثر و عزیزانی که زمینه تدوین و انتشار این پژوهش را فراهم ساخته‌اند، قدردانی کنیم. به‌طور خاص از حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی سبحانی (زید عزه) که نظارت علمی این پژوهش را عهده‌دار بوده‌اند و حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر عزالدین رضانژاد (زید عزه) که ارزیابی این اثر را بر عهده داشته‌اند، کمال تقدیر و تشکر را داریم و از خداوند متان توفیق روزافزونشان را خواستاریم.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ